

Josep M. Castellet
Retrats literaris

Els escenaris
de la memòria

Seductors, il·lustrats
i visionaris

Tres escriptors amics

Pròleg de Jordi Herralde

edicions

62

Josep Maria Castellet

Retrats literaris

Pròleg de Jordi Herralde

Edicions 62

Barcelona

© Hereus de Josep Maria Castellet, 2018

© pel pròleg, Jordi Herralde, 2018

Primera edició: novembre del 2018

© d'aquesta edició: Edicions 62 s.a.,
Diagonal, 662-664 – 08034 Barcelona
www.edicions62.cat
info@edicions62.cat

Compost a La letra, s.l.
Gran Via Corts Catalanes, 617 – 08007 Barcelona
Imprès a Liberdúplex

DIPÒSIT LEGAL: B. 24.150-2018
ISBN: 978-84-297-7730-7

Totes les fotografies reproduïdes en aquest volum
procedeixen de l'arxiu personal de J. M. Castellet.
En cas que n'hi hagi, el copyright correspon als seus autors.

Queda rigorosament prohibida sense autorització escrita de l'editor qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra, que serà sotmesa a les sancions establertes per la llei. Podeu adreçar-vos a Cedro (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; 91 702 19 70 / 93 272 04 47). Tots els drets reservats.

TAULA

<i>Pròleg</i> , Jordi Herralde	9
ELS ESCENARIS DE LA MEMÒRIA (1988)	21
Prefaci	25
Agraïments	29
Giuseppe Ungaretti	33
Mercè Rodoreda	45
Rafael Alberti	71
Una carta a Josep Pla	101
Pier Paolo Pasolini	145
Octavio Paz	163
José Luis Aranguren	207
Mary CcCarthy	251
Pere Gimferrer	275
SEDUCTORS, ILLUSTRATS I VISIONARIS (2009)	291
Justificació	295
Agraïments	297
Manuel Sacristán. Història d'una amistat	299
Carlos Barral. Les ferides del temps	375

TAULA

Gabriel Ferrater. La passió per la literatura	411
Joan Fuster. Una conversa i quatre xafarderies	429
Alfons Comín. un discurs interromput	451
A la vora del Nil, Terenci Moix coneix el General Líster	485
 TRES ESCRIPTORS AMICS (2012)	 531
Salvador Espriu, secrets i silencis	533
Baltasar Porcel, viatges d'anada i tornada	549
Montserrat Roig, inicis d'una amistat	577

GIUSEPPE UNGARETTI

Tinc al davant una fotografia de Giuseppe Ungaretti acompanyat de la Isabel. No està datada, però no em costa endevinar que correspon al viatge a Grècia que vam fer el 1962. Ungaretti tenia, aleshores, prop de setanta-cinc anys i era d'una vitalitat inversemblant. Malgrat la calor que feia aquell juny d'infern —mai no n'he patida tanta com a Micenes o a Delfos, al llarg d'aquells dies—, va vestit amb americana i pantalons foscos i gruixuts, i cofat amb una boina. Més aviat baix i corpulent, se li veuen els anys en la corba de l'esquena, en el rostre arrugat i en els llavis aprimats, amb les comissures definitivament caigudes. Llàstima que porti ulleres negres, que li eclipsen els ulls: uns ulls que eren petits i vius, de llambregada incisiva. Quan arrufava lleugerament les parpelles —en somriure o en fixar l'atenció en alguna cosa—, esdevenien minúsculs, com un trau de botó, i deixaven tot just escapar una mirada penetrant i plural que mai no sabies com interpretar, de tan intensa com era. ¿Intel·ligència, malícia o saviesa antiga tenyida d'ironia? No ho he pogut acabar de saber mai, malgrat que totes les vegades que el vaig veure era el que em captivava més d'ell, amb una mena de fascinació que em distreia, fins i tot, de la conversa que teníem o dels mots que pronunciava, quan recitava un poema. Sigui com sigui, a la foto porta unes ulleres de vidre negre, petites com les d'un ceguet d'abans de

la guerra. Acompanyat de la Isabel, en aquest cas, o penjat del braç d'alguna noia jove, com li agradava de passejar pels carrers de Roma, tot fa pensar en aquell brevíssim poema de *L'allegria*: «Lontano lontano / come un cieco / m'hanno portato per mano».

Vaig conèixer Ungaretti a Roma, al començament de la dècada dels seixanta, amb motiu de la constitució de la Comunitat Europea d'Escriptors (COMES), fundada per G. B. Angioletti, la qual va permetre, durant uns anys, el diàleg i l'entesa cultural entre els escriptors de l'Est i els de l'Oest. Ungaretti, europeu d'arrel africana, era respectat per tothom, malgrat algunes crítiques internes italianes pel fet d'haver-se adherit, el 1919, al partit de Mussolini, que va prologar, el 1923, una nova edició d'*Il porto sepolto*, el seu primer llibre, recollit, més tard, al volum intitulat *L'allegria*. Tanmateix, quan, a la mort d'Angioletti, va caldre nomenar nou president de la COMES, la qualitat de la seva poesia i el seu humanisme el situaren, fora de dubte, com a candidat indiscutit. Carregat d'espatlles, però sempre lleuger, el veig pujant a l'estrada de l'amfiteatre del local on el vam elegir, corresponent als aplaudiments unànimes amb un gest elegant, lleugerament encarcerat, en tombar-se a dreta o esquerra, per culpa de la feixuguesa del tors, menys àgil que les cames, com va demostrar en el viatge a Grècia.

No sols pels ulls em fascinava el personatge. Jo havia llegit, ja, una bona part dels seus poemes i m'agradava el seu italià concís i planer, malgrat l'hermetisme d'algunes poesies, lluny de les escoles italianes de final i de començament de segle, és a dir, del dannunzianisme, del carduccianisme o, fins i tot, del pascolisme, que, en alguns aspectes lingüístics, potser li era més pròxim. Però el que m'atreia més d'ell, pel poc que ja en sabia, era la història de la seva infantesa i joventut a Egipte i la seva formació intel·lectual al París d'abans i de després de la Primera Guerra Mundial. Jo, que no coneixia gaires dades biogràfiques d'ell, me l'afigurava, nascut com era a Alexandria, fill d'un cònsol italià, d'algun repre-

sentant d'una gran companyia comercial cotonera o, no sé ben bé per què, d'un aventurer de fortuna que hagués aconseguit d'instal·lar-se en aquella ciutat mítica, des d'on hauria pogut traficar en qualsevol mercaderia exòtica, enriquint-se o arruïnant-se segons els atzars. D'altra banda, els meus coneixements d'Alexandria es limitaven al que havíem après, d'estudiants, a la història universal o a la de la filosofia i, més recentment, en llegir el *Quartet* de Durrell i els poemes de Kavafis, és a dir, a la mitificació literària. Tanmateix, no deixaven d'impressionar-me la història de la ciutat, les escoles filosòfiques i científiques, les successives ocupacions, els consegüents estrats culturals i una sèrie de noms importants que pot recitar qualsevol batxiller espavilat: Euclides, Ptolemeu, Aristarc, Filó, Orígenes, sant Climent... Li ho vaig dir. «Res de tot això —em va contestar Ungaretti, amb una rialla burleta, un dia que, agafat al meu braç, passejàvem per Roma havent dinat—. Alexandria és una ruïna, una desferra, no res. El temps ho devora tot i es menja la història, per acabar debolint les runes mateixes. Jo sóc fill del desert. I, pel que fa als meus orígens socials, fill d'un obrer emigrant, dels que van anar a construir, sota un sol d'inclemència, el canal de Suez, i d'una fornera que, un cop mort el meu pare, quan jo tenia dos anys, sort en va tenir de la fleca d'Alexandria per poder donar-me els estudis primaris. Res de res, doncs. Deixi's de mitificacions. Que potser és novel·lista, vostè?». Li vaig dir que només era un crític literari innominat. «Si és crític literari —em va dir—, i l'interessa la meua poesia, veurà que si de cas té alguna musicalitat és la dels beduïns, la dels nòmades del desert: una musicalitat nocturna, monòtona com els seus cants, modificada tan sols per petites variacions tonals». Em deia la veritat i m'ensarronava alhora. Jo ja coneixia el seu descobriment, cap a divuit o vint anys, dels simbolistes francesos i el gran impacte que li van fer. «I Mallarmé?», li vaig dir. Es deturà un moment. Em va mirar, de baix a dalt, amb la malícia infinita d'aquells ulls de gat, mig verds mig blaus, a voltes grisos. «Vostè,

jove, em vol fotre. Mallarmé, és clar, l'he llegit i rellegit, com Baudelaire, sempre. Però no l'he entès mai del tot. En canvi, la musicalitat del seu vers és perfecta, immillorable. Jo, desenganyat's, sóc fill del desert, del silenci i del cant nocturn que el trenca, en la seva inflexió àrab. La poesia és càntic, i els de la infància són inesborrables». Ungaretti no havia abandonat Alexandria fins a vint-i-quatre anys, per marxar cap a París. De pas per Itàlia, per primera vegada va conèixer, superficialment, la que acabaria, tanmateix, essent la seva pàtria. Li vaig preguntar si el desarrelament infantil i juvenil havia influït —enriquant-la o empobrint-la— la seva poesia, des d'un punt de vista lingüístic. «De pàtria no en vaig tenir fins al 1914, quan va esclatar la guerra i vaig haver de tornar de París a Itàlia, per acabar anant al front i, precisament, a França. El meu sentiment inicial i tangible, doncs, va ser militar; una estranya sensació... La pàtria com a exili originari i, després, sense conèixer-la, com a soldat. Vostè es refereix, és clar, a la llengua. Ara puc dir-li que sóc un poeta italià, però a trenta anys jo escrivia en francès. Fins i tot vaig publicar un llibre de versos. Allò no era gran cosa: em faltava el tremp dels mots, el càntic, exactament la musicalitat de Mallarmé... Algun dia li ho explicaré, tot això de la pàtria i de la llengua. Ara haurem d'entrar per prosseguir amb aquesta llauna dels escriptors europeus. I jo que sóc un poeta africà! No s'estranyi si faig una becaina curta, en plena sessió. L'hàbit de la migdiada, com el so dels càntics de la infantesa, no s'abandona mai».

Vam tardar un quant temps a tornar a parlar de la pàtria i de la llengua. Un temps durant el qual el vaig veure més d'una vegada. Algunes d'elles van ser de pur tràmit, burocràtiques o socials, amb motiu de la COMES o d'algun esdeveniment literari a Roma. Per això el recordo molt millor quan el motiu de la trobada va ser un altre, amb més lleure i més temps per endavant, com en el viatge a Grècia, en què, si bé el vam fer en ocasió d'una reunió del Consell Directiu de la Comunitat, el que menys compta-

va eren les sessions de treball, i l'important, en canvi, era el coneixement de Grècia, les hores d'excursions comunes amb cotxe o amb vaixell, els àpats en taules reduïdes de quatre o sis comensals i, sobretot, quan, havent sopat, preniem cafè, l'endolcint cafè turc, o alguna beguda a l'aire lliure en els únics moments en què la calor ens deixava respirar i aprofitàvem la fresca per xerrar de qualsevol cosa durant hores i hores.

La imatge, inesborrable per a mi, del descobriment de Grècia va unida, doncs, a la figura de Giuseppe Ungaretti. El veig, ara, caminant incansable entre les ruïnes de l'Acròpolis; pujant, a Delfos, cap al teatre —potser l'únic moment en què es va treure l'americana, tots mig morts de calor—; renyant-nos, divertit, per la blasfèmia que suposava refrescar-se els peus inflats a la font Castàlia, on tants pelegrins s'havien purificat sota el Parnàs; gesticulant d'admiració davant l'*Auriga*; ajagut en una gandula a la coberta del vaixell «Nereida», quan travessàvem el canal de Corint, a la fosca, mirant els estels; al teatre d'Epidaure, on vam veure *Les bacants*... Ho sabia tot i era un guia admirable, i també un turista pacient, quan escoltava les explicacions dels professionals, sempre tan mediocres.

Havíem parlat de literatura catalana. Era amic de Josep Carner, més o menys des que aquest havia tornat a Europa, un cop acabada la Segona Guerra Mundial. Em penso que el va tractar, almenys amb una certa assiduitat, a partir del 1950, quan Carner va ser nomenat membre del consell executiu de la Société Européenne de Culture, amb seu a Venècia, cosa que l'obligava a viatjar de tant en tant a Itàlia. Ungaretti, certament, valorava l'home i la seva poesia. Quan ell mateix era aspirant al premi Nobel, va signar la petició dels escriptors europeus perquè aquest fos atorgat a Carner. Estava admirat per la universalitat, per la mundanitat i per la ironia del nostre poeta. Un vers de Carner el fascinava perquè l'havia comentat amb ell i entenia el que, en un altre entorn cultural, potser no l'hauria impressionat tant: «El seny en la

fosca reneix». El seny era, per a ell, Catalunya, però també la raó històrica. D'altra banda, Ungaretti havia participat, a la primeria dels anys cinquanta, en algun dels congressos que, sota el patronatge de Ruiz Giménez i Pérez Villanueva, havien tingut lloc a Segòvia, Salamanca i Santiago de Cornpostela, on havien acudit, juntament amb els escriptors castellans, llatinoamericans i europeus, per primera vegada després de la guerra, poetes catalans i gallecs. A la tornada d'un d'aquests congressos va passar per Barcelona i va fer un recital de poemes a l'Institut Italià. A més del seu traductor, Tomàs Garcés, havia conegut Carles Riba, J. V. Foix, Marià Manent, Josep M. de Sagarra i altres escriptors catalans. Havia tornat fortament impressionat d'aquells homes de cultura que mantenien, sota el silenci imposat per la dictadura del general Franco, una dignitat i un nivell intel·lectual inimaginables en aquelles condicions d'opressió cultural. M'ho havia comentat més d'una vegada. La poesia catalana com a resistència, sense continguts polítics aparents, l'havia colpit amb profunditat, d'una manera ètica, així com l'actitud d'aquells poetes que mostraven en la dissort un coratge moral irreductible, mantingut no solament per la fidelitat a una llengua i a un poble, sinó també per un antic i poderós sentit de la llibertat.

El dia 19 de juny vam anar al cap Súnion. Hi vam arribar als volts de les sis de la tarda i ens sorprengué, de seguida, la bellesa del temple jònic de Posidó, mutilat sobre el promontori, de cara al mar Egeu, a l'entrada, venint d'orient, del golf Sarònic. Entre els llibres, les guies i els fullets sobre Grècia que portàvem, m'havia endut de Barcelona un exemplar de *Les elegies de Bierville*, de Carles Riba. Vaig triar l'edició bilingüe d'Adonais, amb traducció castellana d'Alfons Costafreda —que després em resultaria tan útil, gràcies a la seva mida reduïda, per portar-la a la butxaca. En algun moment, la Isabel i jo ens separàrem del grup i vaig llegir, a mitja veu, l'elegia segona, en la qual Riba evoca, precisament, Súnion i el temple de Posidó, en funció de l'exili,

com a exemple de força i de resistència —a través dels segles per a l'exiliat, que és qui les necessita més en la seva atzarosa expatriació. En la nota que justifica el poema, Riba escriu: «Del seu cim estant, la vista s'estén, meravellada, per sobre la mar de Mirto, des de l'Àtica fins a les Cíclades i les muntanyes de l'Argòlida». Era una vista esclatant. Vam passejar una estona, mentre es ponía el sol, en un crepuscle d'insòlita bellesa. Carles Riba i Clementina Arderiu hi havien estat a l'estiu de l'any 1927, feia trenta-cinc anys, i en feia tres que, també a l'estiu, Riba havia mort. Una mena d'emoció continguda ens mantenia lluny del grup. Després vam caminar lentament, tot baixant cap a una mena d'hotel que quedava a menys d'un quilòmetre, sobre una platja de sorra grisa, única mostra de la civilització actual que es veia en aquells entorns.

Vam sopar al restaurant de l'hotel, que, no gaire imaginativament, es deia Egeu. Entaulats, em sembla recordar que, a més d'Ungaretti, s'asseien amb nosaltres Matilde i Libero Bigiaretti i Emma i Mihail Beniuc, poeta romanès. Vam parlar, òbviament, de Súnion i del capvespre que acabàvem de passar. Jo vaig explicar el motiu de l'estona d'absència que havíem tingut la Isabel i jo. El nom de Carles Riba va avivar l'interès d'Ungaretti. El recordava personalment i havia llegit poemes seus. Em va fer llegir l'elegia de Súnion, que després vaig repetir en castellà en la traducció de Costafreda. Quan algun dels comensals no entenia un mot determinat, jo cercava l'equivalent italià o francès. Ungaretti em va fer repetir, ara en català, els dos darrers versos, que vaig intentar escandir de la millor manera possible: «...per ta força la força que el salva als cops de fortuna, / ric del que ha donat, i en sa ruïna tan pur». L'exili, la llengua, la pàtria... Ungaretti va començar un d'aquells monòlegs que, de tant en tant, encetava tancat sobre ell mateix, amb els ulls mig clucs i amb una veu que li sortia de més avall de la gorja, com si hi participés tot el cos. Va ser un monòleg llarg, apassionat, intens, entretallat. Movia el cap

lentament. Reprenia, en certa manera, el discurs que havia començat el dia que havíem passejat pels carrers de Roma.

«Quan l'he fet llegir en català, més que no pas el que Riba deia —que m'ha semblat, tanmateix, extraordinari—, m'importava el so de la llengua, el ritme del vers, el càntic... Per poder arribar al cant de l'italià jo vaig passar-hi molts anys, i no buscava tant els continguts dels versos de Dante, de Petrarca, de Tasso o de Leopardi, com la musicalitat que s'hi retroba de la llengua italiana. El problema és la memòria auditiva, des del càntic de transmissió oral fins a l'elaboració d'una poesia culta que pugui recollir el ritme inicial de la llengua. Vostès han recorregut un periple impressionant, perquè van començar escrivint poesia en provençal, tan influïda per l'àrab. La invasió de la península pels àrabs determina tota la poesia castellana, la major part dels millors poetes de la qual han estat, òbviament, andalusos: Góngora n'és el cim. Però també els ha influït a tots vostès. Cal reconèixer els fets històrico-culturals. En definitiva, és la unitat de l'àrea mediterrània. Si no m'erro, Ramon Llull, que va ser el vostre primer gran poeta, va escriure una part de la seva obra en àrab. Després, amb el pas del temps, les llengües nacionals s'afermaren —però també s'envelliren... La gran empena del Romanticisme és un esforç per retornar als orígens. Amb el Romanticisme reapareix una set d'innocència. Què hauria estat la vostra literatura sense el Romanticisme? Com en diuen, vostès, del seu *Risorgimento*?» Clavà la mirada damunt meu. Fins aleshores s'havia estat adreçant, amb els ulls mig clucs, a tots plegats, encara que el destinatari del discurs, òbviament, era jo. Li vaig dir que en dèiem Renaixença, però que les connotacions historicopolítiques havien estat molt diferents de les italianes. «Ja ho sé, jove, ja ho sé. Però el fet bàsic és el mateix. Sorgeix l'esperit nacional, se cerca una innocència antiga: la llengua n'és la base; sense llengua no hi ha poble, no existeix el país —i la llengua són els mots, la paraula dita, cantada. Malgrat totes les vicissituds històriques, vostès van recuperar una pàtria a través

del cant. Com es deia el gran poeta de l'epopeia sobre l'Atlàntida? M'ha de perdonar, però a la meua edat la memòria falla. Com diu? Verdaguer, és clar». Havíem arribat a un tombant del monòleg. Va fer una pausa, per concentrar-se o retrobar el fil. Llavors va reprendre, en un to una mica més alt, que no deixaria de pujar fins al final: «L'exili de què parla Riba és un fet real, però també és el símbol del poeta. Jo he estat tota la vida un exiliat. Pensi que, a Egipte, havent sopat i després de resar el rosari, la meua mare ens parlava de Lucca, la terra d'origen familiar. Tota la meua infància en va quedar meravellada: havia mitificat un poble que, quan jo el vaig conèixer físicament, tothom pensava abandonar perquè era la pura misèria, tal com havien fet els meus pares. Després hi va haver l'etapa francesa. I la guerra. Més tard vaig fer de corresponsal de premsa i vaig viatjar quatre anys seguits. Finalment me'n vaig anar al Brasil, on vaig professar literatura italiana durant sis anys. En tornar a Itàlia, altra volta la guerra. Em vaig establir, més o menys, passats els cinquanta anys. Com una premonició, quan s'acabava la Primera Guerra Mundial, vaig escriure, un dia de 1918 al front, un poema on deia que no em podia afermar enlloc, perquè buscava un país innocent que en realitat no existia. Si ara tinc una pàtria és, potser, perquè m'he fet vell. Si vostès arriben a conservar la llengua, no els doldrà el que han passat i estan passant: és com una purificació. Potser Catalunya, després d'aquesta prova esdevindrà el país innocent que tots hem cercat. Els sacrificis rituals alliberen els pobles. El seu president va ser afusellat pel general Franco, oi? Josep Carner m'ho va explicar una nit a Venècia...». Va fer una nova pausa. Jo escoltava, interessadíssim, aquella versió personal de la nostra història. Ungaretti va prosseguir el monòleg amb un punt d'exaltació dramàtica. «El meu millor amic, Mohammed Seeab, es va suïcidar a París, perquè no havia aconseguit de trobar una pàtria. A França es feia dir Marcel, però no era francès, i, sense saber-ho, innocentment, va pagar el preu de no haver volgut o no haver pogut viure en les tendes

dels seus avantpassats del desert, on sentia la cantilena de l'Alcorà, tot prenent un cafè. La pressió de la història, de les invasions, de les ocupacions estrangeres, de les lluites de religions o de races, dels genocidis, es converteix en la narració més allucinant i tràgica de la humanitat. És el misteri de la nostra existència col·lectiva, traspasat pels poetes a l'atzar o al destí que domina la vida individual dels homes. Vostès ara travessen una llarga època de dalta-baixos dels quals —ningú no ho sap— sortiran vencedors o vençuts. El meu punt de vista, potser primitiu i antiquat, és que si salven la poesia, el ritme de la llengua, res no podrà aniquilar-los. Per això és important el poema de Riba que ens acaba de llegir. Deixi'm un moment el llibre. Miraré de dir-ho en italià, a veure com sona. —Traduí lentament—: “... rico di quello che ha dato, puro nella sua rovina”: “en la seva ruïna tan pur...” Formidable! És la innocència, la puresa de l'exiliat. Jo no hi entenc, en política, però sé que hi ha una cosa que no es pot perdonar, i és el que ha fet el general Franco: intentar aniquilar una llengua. És un crim d'humanitat que els homes de cultura i que els pobles de tot el món algun dia reconeixeran». Ara la pausa va ser curta. Va colpejar, amb els punys, la taula. Tenia el rostre congestionat. Es va mig incorporar: «Un genocidi, el pitjor de tots, el genocidi cultural, perquè, malgrat que salvi la vida física de les persones, intenta aniquilar els pobles. Un genocidi!». Cridava, gesticulava, abrandat. La gent de les altres taules van callar, tot girant-se cap a nosaltres. Ungaretti va mantenir un moment l'equilibri, ara ja incorporat del tot. De sobte es va deixar caure a la cadira mentre mormolava en veu baixa: «I nosaltres no hem fet res per evitar-ho, ni tan sols per denunciar-ho...». Clogué els ulls minúsculs. Pan-teixava. S'agità un moment, encara. I començà a tranquil·litzar-se, mentre obria els ulls, lentíssimament, ara grisos, impenetrables.

Giancarlo Vigorelli, secretari de la COMES, s'aixecà de la taula del costat, preocupat per l'excitació del *maestro*, i em va preguntar què passava. Li ho vaig dir en dos mots. El monòleg d'Un-

garetti, tremendament intens, on havia abocat moltes coses llunyanes, havia d'acabar, forçosament, amb el pinyol dramàtic, talment un actor que exigeix l'atenció del públic i n'espera el reconeixement. Era, potser, un home de passions contingudes que en algun moment havien d'esclatar. Li vaig donar la mà, en senyal d'amistat. Els traus de la mirada em van fitar i esdevingueren aleshores blau-verdosos, com el color de la Mediterrània comuna.

En tornar cap a Atenes, de nit closa, jo el tenia, a l'autocar que ens hi menava, una fila més endavant, a l'altra banda del passadís. Ungaretti, cansat per la jornada, s'endormiscà. Jo repassava el seu monòleg, intentava refer aquella *vita d'un uomo*, que era el títol que havia donat al volum de les seves poesies completes. La sensació d'estranyament i de distanciament que tantes vegades m'havia sobtat des de la infància, una vegada més m'allunyava del món. Grècia, Catalunya, Espanya, Mèxic, sempre tan pròxims per les obscures raons de la sang i del mite. Quina pàtria? La de la llengua, certament, però jo escrivia, aleshores, en castellà. On rau, doncs, la meua veritat? Penso, ara, que el trasbals del descobriment de Grècia, els versos de Riba, el discurs d'Ungaretti, tot plegat i moltes coses més submergides a l'inconscient, m'ajudaren a formular un projecte nou de treball que és el que he tractat, dificultosament, de seguir.

Giuseppe Ungaretti el vaig continuar veient, amb intermitències, fins poc temps abans de la seva mort, ocorreguda el 1970, amb pocs mesos de diferència de la del seu amic Josep Carner. Deixant de banda la simpatia i l'amistat que em professava, sempre una mica paternal, no recordo cap fet ni cap conversa posterior especialment singulars per a mi. Tanmateix, el veig, ara, com una mena de record pòstum, en ocasió de l'atorgament del Gran Premi de Poesia, a Taormina. Aquell any —el 1964?— va correspondre a Anna Akhmàtova, la qual va ser la gran atracció —mig entrevista, però, només— de la reunió, perquè era la primera vegada que els soviètics la deixaven sortir a Occident, després de les

dramàtiques vicissituds d'una vida plena de serenitat dins la dissort. Hi havia, a més de l'Akhmàtova i d'Ungaretti, Quasimodo, Frénaud, Alberti i altres tenors de la poesia europea. I d'altres, més joves, amb relativa quantitat. Havia vingut també Pier Paolo Pasolini per oferir-nos una projecció del seu *Vangelo secondo Matteo*, que va tenir lloc en un simbòlic i modestíssim cine-club parroquial de la localitat.

Un vespre va tenir lloc el *clou* de la reunió. Llegiren poemes mitja dotzena dels «grans», després de l'atorgament oficial del premi. No recordo com van recitar els altres, anul·lats per la declamació d'Ungaretti, de proporcions grandioses, actor d'ell mateix, passió del mot, lentíssim cant del ritme. Va dir, de memòria, mitja dotzena de poemes, dels quals, però, només tinc la certesa d'haver-ne llegit i rellegit, després, un: «I ricordi». «Els records, un inútil infinit, / però sols o units contra el mar, intacte...». El poema repeteix, per tres vegades, en tres estrofes, «*il mare*». Mai no he sentit pronunciar tres síl·labes amb una gamma tan rica i variada de sons. Ungaretti deixava pujar, lentament, per la gorja, un murmur d'onades suaus que rebutjaven els records amb dolcesa sobre la platja. Després, com un trenc d'onades sobre les roques, la veu esdevenia ronca i dura: era el mar, «veu d'una grandesa lliure», que preservava la seva innocència, «enemiga dels records», impotent davant de la història. El mar, el que coneixíem precisament com a memòria, és a dir, vida feta cultura, ell i jo mateix, oient d'aquella representació teatral que ens oferia: el Mediterrani, que, empès pel bramul indescriptible de la veu d'Ungaretti, iniciava una mena de periple gairebé circular que arrencava des de Sicília, llepava les platges d'Alexandria, s'esberlava contra el cap de Súnion i esdevenia record —amor i enemic del poeta— tot rellicant per les costes d'Itàlia, fins a la riba de Catalunya, on en sento la remor ara, precisament a Sitges, quan acabo d'escriure aquestes ratlles, a les tres de la matinada d'un 4 d'agost.